

روان کاوی و ادبیات و ہمنر از فروید تا ژاک دریدا

دکتر علی شریعت کاشانی

www.ketab.ir

سرشناسه: شریعت کاشانی، علی، ۱۳۲۸-
عنوان و نام پدیدآور: روان‌کاوی و ادبیات و هنر: از فروید تا ژاک دریدا/ علی شریعت کاشانی.
مشخصات نشر: تهران: چاپ و نشر نظر، ۱۳۹۰
مشخصات ظاهری: ۲۲۰ ص.
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۱۵۲-۰۶۹-۳
وضعیت فهرست‌نویسی: فیا
عنوان دیگر: از فروید تا ژاک دریدا
موضوع: فروید، زیگموند ۱۸۵۶-۱۹۳۹ م. — نقد و تفسیر
رده بندی کنگره: ۱۳۸۹ ش ۲۳ ف ۱۰۹ / BP
رده بندی دی‌وی: ۱۵۰/۱۹۵۲
شماره کاتالانسی ملی: ۲۱۸۸۶۸۰

© مؤسسه فرهنگی-تربیتی کتاب
خیابان ایرانشهر جنوبی، کوچه شریعت، شماره ۲
تلفن: ۸۸۸۲۴۱۷۸-۸۸۸۲۳۲۹۲-۸۸۸۲۸۱۰۳
www.nazarpub.com info@nazarpub.com

روان‌کاوی و ادبیات و هنر از فروید تا ژاک دریدا

دکتر علی شریعت کاشانی

طراحی روی جلد و صفحه‌آرایی: روشنگر مافی

چاپ اول: ۱۳۹۲

تیراژ: ۵۵۰ نسخه

امور پیش از چاپ: سمید کاوندی

مذیر تولید: مهدی ابراهیم

امور آماده‌سازی و انتشار: چاپ و نشر نظر

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۱۵۲-۰۶۹-۳

© هر نوع تکثیر، انتشار یا استفاده از تمامی یا بخشی از اثر به
شکل فیزیکی، الکترونیکی، ضبط و ذخیره در سیستم‌های پایزایی و
بخش، ممنوع و قابل پیگرد قانونی است.

پیش‌گفتار

۱۳

بخش نخست (کلیات)

فروید: از ادبیات و هنر و نقد تا روان‌کاوی و مابعدروان‌شناسی

فصل یکم: فروید از استعداد ادبی و هنرشناسانه تا روان‌کاوی کاربردی

۲۴

۱. آغاز کار و دنباله آن

۲۴

۲. همجواری ادبیات و هنر در دیدگاه فروید

۳۲

۳. فروید: از ادبیات و هنر تا مابعدروان‌شناسی

۳۴

۳۹

فصل دوم: فروید و نویسندگان

۳۹

۱. رویداشت فروید به نویسندگان

۴۳

۲. رویداشت نویسندگان به فروید

۴۹

فصل سوم: فروید و شاعران

۴۹

۱. رویداشت فروید به شاعران

۵۵

۲. رویداشت شاعران به فروید

۵۵

الف. ویستان هیو آدن و فروید

۵۵

ب. ماریا ریلکه و فروید

۵۶

پ. هیلدا دولیتل و فروید

۵۷

ت. آندره بروتن و فروید

۶۱

فصل چهارم: فروید، هنر، و هنرمند

۶۱

۱. رابطه عاطفی فروید با هنر تجسمی و مجموعه هنری خویش

۶۳

۲. جایگاه شکوه‌مند هنر و هنرمند در دیدگاه فروید

۶۵

۳. هنر و فرایند تصعید و تعالی‌یابی

۶۷

۴. معمای تصعید و تعالی‌یابی، نبوغ هنرمند، و فوت و فن هنری

۶۹

۵. کارکرد روان‌شناختی اثر هنری و بایستگی تفسیرگری

۷۲

۶. هنرمند و فرد روانی - عصبی

۷۷

۷. فروید و هنر معاصر

۷۹

۸. فروید و هنرشناسان خرده‌گیر

۸۹	فصل پنجم : توضیح بیست واژه و مفهوم فنی
۱۰۲	نتیجه‌گیری
۱۰۴	منابع و یادداشت‌های بخش نخست

بخش دوم فروید و نقد داستان

۱۱۰	فصل یکم : فروید و ویلهلم یسن : نقد فروید بر داستان <i>گرادیو</i>
۱۱۰	یادآوری
۱۱۳	۱. چکیده داستان <i>گرادیو</i>
۱۱۹	۲. نقد فروید بر داستان
۱۲۲	۳. داستان <i>گرادیو</i> و سرگذشت نویسنده آن
	فصل دوم : فروید و تئودور ویلهلم هوفمن : نقد فروید بر
۱۲۷	داستان <i>مرد شن‌پاش</i>
۱۲۷	۱. چکیده داستان <i>مرد شن‌پاش</i>
۱۳۱	۲. درنگی در نقد فروید بر داستان <i>مرد شن‌پاش</i>
۱۳۵	۳. بازتاب سرگذشت هوفمن در داستان او
۱۳۷	۴. سنجش داستان <i>مرد شن‌پاش</i> با سه داستان ایرانی
۱۳۷	الف. <i>مرد شن‌پاش</i> و قصه سه شاهزاده در مثنوی مولوی
۱۳۸	ب. <i>مرد شن‌پاش</i> و <i>عروسک پشت پرده</i> هدایت
۱۴۰	پ. <i>مرد شن‌پاش</i> و <i>بوف کور</i> هدایت
۱۴۳	فصل سوم : فروید، داستایوفسکی، و برادران کارامازوف
۱۴۳	۱. نگاهی به برادران کارامازوف و سرگذشت داستایوفسکی
۱۴۶	۲. فروید و شخصیت داستایوفسکی
۱۵۳	۳. داستایوفسکی، مسئله صرع، و وسوسه قماربازی
۱۵۸	نتیجه‌گیری
۱۶۰	منابع و یادداشت‌های بخش دوم

بخش سوم

فروید، خیال‌پروری، و شعر و شاعری

- فصل یکم: خیال‌پروری، فعالیت هنری، و شعر و شاعری ۱۶۴
۱. خیال‌پروری، خواب نیم‌هشیار و شاعری ۱۶۴
  ۲. خیال‌پروری نزد کودک و شاعر: از بازی تا آفرینش‌گری ۱۶۸
  ۳. روان‌کاوی بازی و آفرینش‌گری پس از فروید ۱۷۶
  ۴. خیال‌پروری و آفرینش‌گری در فرهنگ و ادب ایرانی ۱۷۸

- فصل دوم: پی‌گیری رویداشت فروید به شعر و شاعران در آثار فنی او ۱۸۹
- یادآوری ۱۸۹

۱. در کتاب تعبیر خواب ۱۹۰
- الف. از فعالیت خواب و ساز و کارهای آن ۱۹۱
- تا فعالیت شاعری و پرداختنِ کنایه، مجاز و استعاره
- ب. سمبولیسم خواب و شعرِ فراواقع‌گرا (سوررئالیست) ۱۹۸
- پ. نام و نشان شاعران در کتاب تعبیر خواب ۲۰۱
۲. رویداشت فروید به شعر و شاعران در دیگر آثار فنی او ۲۰۶
- نتیجه‌گیری ۲۱۵
- منابع و یادداشت‌های بخش سوم ۲۱۶

بخش چهارم

فروید، هنر نمایشی، و نقد نمایشنامه

- فصل یکم: سلوک فروید از تجربه بالینی و روان‌درمانه تا نقد هنر نمایشی ۲۲۲
- فصل دوم: فروید و شکسپیر - نقد فروید بر پنج نمایشنامه شکسپیر ۲۲۷
- یادآوری ۲۲۷
۱. نقد فروید بر نمایشنامه هاملت ۲۲۹
  ۲. نقد فروید بر نمایشنامه مکبث ۲۳۶
  ۳. نقد فروید بر نمایشنامه ریچارد سوم ۲۴۳
  - (ریچارد سوم و آغامحمدخان قاجار) ۲۴۷
  ۴. نقد فروید بر دو قصه «سه صندوقچه» (در تاجر ونیزی) ۲۴۹

و «سه دختر-خواهر» (در لیرشاه)

۲۵۸	فصل سوم : فروید و ایسن - نقد فروید بر نمایشنامه روسمرس هولم
۲۵۸	یادآوری
۲۶۰	۱. چکیده نمایشنامه
۲۶۴	۲. نقد فروید بر نمایشنامه
۲۶۸	نتیجه‌گیری
۲۶۹	منابع و یادداشت‌های بخش چهارم

بخش پنجم

فروید و هنر دیداری و تجسمی

۲۷۲	فصل یکم : فروید و لئونارد داوینچی
۲۷۲	یادآوری
۲۷۳	۱. سرگذشت زندگانی عاطفی داوینچی
۲۸۱	۲. بازتاب سرگذشت عاطفی داوینچی در نقاشی‌های او
۲۸۷	۳. سرگذشت فروید و سرگذشت لئونارد داوینچی

۲۹۸	فصل دوم : فروید و پیکره موسی اثر میکِل آنژ
۳۰۶	نتیجه‌گیری
۳۰۷	منابع و یادداشت‌های بخش پنجم

بخش ششم

روان‌کاوی و ادبیات و هنر پس از فروید

۳۱۰	فصل یکم : روان‌کاوی و نقد آثار ادبی
۳۱۰	یادآوری
۳۱۳	۱. برونو بتلهایم و روان‌کاوی داستان‌های پریان
۳۱۹	۲. دیدیه آنژیو و روان‌کاوی ساموئل بکت
۳۲۵	۳. گاستون باشلار، شعر، و روان‌کاوی آتش
۳۲۹	روان‌کاوی و شعر پس از گاستون باشلار

۳۳۲	فصل دوم : روان کاوی و نقد هنر پس از فروید
۳۳۲	یادآوری
۳۳۴	۱. اتو رانک : «سایقه آفرینش گر» و روان کاوی هنرمند
۳۴۲	۲. ژاک لاکان : مسأله التذاذ و چشم فریبی نقش
۳۴۶	۳. ژاک دریدا : روان کاوی و نقد فلسفی هنر
۳۵۷	۴. ژان فرانسوا لیوتار : روان کاوی و نقد هنر پس نوگرای (پست مدرن)
۳۷۳	فصل سوم : روان کاری و فلسفه متن و نوشتار
۳۷۳	ژاک دریدا : از روان کاوی تا ساخت شکنی و نظریه «تفاوت»
۳۷۳	۱. دریدا، ساخت شکنی و نظریه «تفاوت»
۳۸۱	۲. دریدا و روان کاوی فروید
۳۸۵	۳. موارد ناراست و مسأله زار در هیافت و دیدگاه دریدا
۳۹۵	نتیجه گیری
۳۹۷	منابع و یادداشت های بخش ششم
	سرگذشت ها
۴۰۳	ترکواتو تاسو
۴۰۴	آرنولد تسوایک
۴۰۴	هیلدا دولیتل
۴۰۵	فریدریش روکرت
۴۰۶	آرتور شنیسلر
۴۰۷	هاینریش هاینه
۴۰۹	تئودور ویلهلم هوفمن
۴۱۰	ویلهلم ینسن
۴۱۳	نتیجه گیری کلی کتاب
۴۲۱	منابع کتاب
۴۳۱	واژه نما
۴۳۷	نام نما

www.ketab.ir

« ما و آنان (نویسندگان و شاعران) از یک سرچشمه یگانه الهام می‌گیریم و به روی یک موضوع واحد کار می‌کنیم. لیکن با دو روش گوناگون.»

(فروید: *هذیان و خواب‌ها در «گرا دیوا» ی ویلهلم نینس*)

« بارها با شگفتی از خود پرسیده‌ام که شما (نویسندگان و شاعران) ادراک و شناخت خود را درباره این یا آن پدیده مرموز و نهفته از کجا به دست می‌آورید، حال آن‌که من در سایه یک تلاش تحقیقی بس مشقت‌بار به آن دست می‌یابم.»

(فروید: نامه به آرتور شنیسلر، ۱۲ ژانویه ۱۹۰۶)

« ما آثار هنری را ارج می‌نهیم و می‌ستاییم. احساس می‌کنیم که سخت زیر تأثیر قدرتمندشان قرار داریم. ولی در مورد این‌که آن‌ها به‌راستی نماینده و ترجمان چه امری هستند چیزی نمی‌دانیم.»

(فروید: *پیکره موسای میکلائل آنژ*)

پدر روان‌کاوی زیگموند فروید (۱۸۵۶ - ۱۹۳۹) از معدود فرزندان و دانشوران نواندیش و نوآور و تحلیل‌گران بزرگ و کم‌نظیر سده بیستم به‌شمار می‌آید. او در زمینه‌های بس متنوع و گوناگون، از حوزه روان‌پزشکی، روان‌شناسی بالینی و علوم تربیتی گرفته تا عرصه ادبیات و هنر، زبان‌شناسی، جامعه‌شناسی، مردم‌شناسی، اسطوره‌شناسی، دین‌پژوهی، فلسفه و غیره، تأثیری بسیار ژرف و تحول‌برانگیز داشته است. تأثیرگذاری انقلابی فروید در این زمینه‌های گوناگون هم‌گویای توان و استعداد بسیار چشمگیر «روان‌کاوی کاربردی»^(۱) اوست، و هم‌وامدار مطالعات سنجشی و کاربردیِ روش‌مند و دقیقی است که نخستین بار به‌همت خود وی صورت گرفته است. با آغاز سده بیستم و یکم همچنان شاهد حضور مؤثر مفاهیم و داده‌ها و رهنمودهای روان‌کاوی فروید در زمینه‌های یادشده هستیم. در یک دید کلی، تأثیرگذاری فروید را در دو سطح نظری و روش‌شناختی می‌توان شاهد بود. در سطح نظری، مفاهیم کلیدی و تعابیر و تفاسیر روان‌کاوانه او سرچشمه نقد و نظرهای نوحاسته در قلمرو ادبیات و هنر و روشنگری‌های نوسرشت در عرصه روان‌شناسی بالینی، علوم انسانی، و نیز درباره پدیده‌های فرهنگی و اجتماعی بوده است، و در سطح روش‌شناختی شیوه تحلیلی و فوت و فن موشکافانه ویژه او در برگزیدن شیوه‌های بررسی ژرف‌اندیشانه و تیزنگرانه در همین زمینه‌ها سهمی بسیار کارساز برعهده گرفته است.

فروید هم‌زمان با فعالیت علمی و عملی، کند و کاو بالینی، و روآوری به تعبیر خواب و توضیح و تفسیر مظاهر فرهنگی و اعتقادی و غیره، با سخت‌کوشی و جدیتی نمونه‌وار بر گوشه‌های برجسته‌ای از جهان ادبیات و هنر نظر افکنده است و در این مورد چند اثر ارزشمند برجا گذاشته است. هم‌روزگاران متأثر از او نیز، از همکاران برجسته وی نظیر کارل گوستاو

یونگ،^(۱) اوتو رانک^(۲) و ارنست جونز^(۳) گرفته تا شماری از نویسندگان و نمایشنامه‌پردازان و شاعران نام‌آور، به بایستگی ملاقات و معاشرت میان روان‌کاوی و ادبیات و هنر پی برده‌اند، و خویشن را در تحقق این امر سهیم و شریک ساخته‌اند. آن‌چنان‌که در گفتارهای این دفتر خواهم دید، رویداشت فروید به آثار ادبی و هنری و تفسیرگری آن‌ها توسط او اساساً بر درون‌مایه‌ها و بن‌مایه‌های روان‌شناسانه این آثار متمرکز شده است، و این امر به‌منظور تحکیم بخشیدن به بنیه مفاهیم و آرا و نظرات روان‌کاوانه و روان‌شناسانه صورت گرفته است. رویداشت فروید به عرصه ادبیات و هنر به‌ظهور و گسترش نقدنویسی‌های ادبی و هنری متأثر از روان‌کاوی توسط دیگران نیز انجامیده است. از این رهگذر روان‌کاوی و نقدها و گفتمان‌های ادبی و هنری از روزگار فروید به این‌سو، و در موارد بسیار، در یک ارتباط متقابل و تفاهم‌آمیز با یکدیگر قرار گرفته‌اند، به‌بهبود فهم و ارزیابی مسائلی خاص همدیگر را به مدد طلبیده‌اند، و در پرتو مناسبات و داد و ستدهایی که میان‌شان پای گرفته است به باروری محتوای کیفی و اندیشمندانه و دامنه دید و نگارش خود فراوان افزوده‌اند.

با این‌همه باید پذیرفت که در روزگار ما روان‌کاوی در عرصه نقد ادبی و هنری آن‌چنان‌که می‌باید و می‌شاید حضور برجسته ندارد. البته در بین جستارها و بررسی‌هایی که از نیمه سده بیستم تا امروز برپایه رهیافت‌های تطبیقی و سنجشی^(۴) و یا کاربردی^(۵) صورت گرفته‌اند شاهد وجود تألیفاتی درخور اعتنا هستیم که با الهام‌گیری از مفاهیم و نظرات فروید و برداشت‌های نسبتاً سنجیده از آن‌ها به نگارش درآمده‌اند. ولی با توجه به توانایی‌های تحلیلی گسترده دانش روان‌کاوی و استعداد چشمگیر آن در تأویل و تفسیرگری و معماگشایی، شمار این کارها در دنیای تألیف و چاپ و نشر چندان چشمگیر نمی‌نماید. رانک^(۶) بهیچ‌شمار زیادی از همین تألیفات به زبان انگلیسی و در کشورهایی چون انگلستان و آمریکا صورت گرفته است و می‌گیرد، و در دیارهایی چون فرانسه و غیره سهمی ناچیز و اندک را به خود اختصاص داده است. حال بگذریم از این‌که در خاورزمین، به‌دلیل نبود شناخت لازم از روان‌کاوی و عدم پیشینه و آزمون و تجربه کافی در کاربرست سنجیده آن در سطوح عملی و نظری و تفسیرترا، کند و کاوهای روان‌کاوانه در ادبیات و هنر و غیره، درقیاس با آنچه که در باخترزمین می‌گذرد، به مراتب ناچیزتر و حتا در حکم گوهری در شوره‌زارند. همچنین در خاورزمین، کژفهمی مفاهیم و نظرات فروید، و نیز برترشمازی روان‌شناسی واقع‌گرایز و عرفان‌زده یونگ بر روان‌کاوی فروید (ازجمله در بررسی آثار ادبی)، مزید بر علت می‌باشد. افزون براین، تدریس روان‌شناسی در بسیاری از دانشگاه‌های کشورهای خاوری، از آن‌جا که همواره به‌شیوه آمریکایی یعنی به‌پیروی از دبستان «رفتارگرایی»^(۷)

1. Carl Gustav Jung (1875-1961)

2. Otto Rank = Otto Rosenfeld (1884-1939)

3. Ernest Jones (1879-1958)

4. Comparative

5. Applicative

6. Behaviorism

و سازگار با رهنمودهای روان‌شناسانه سطحی این دبستان صورت گرفته است و می‌گیرد، به عدم فهم و شناخت راستین روان‌کاوی فروید و موارد کاربردی آن دامن زده است.

در دفتر حاضر خواننده فارسی‌زبان هم به چگونگی کاربرد نظریه روان‌کاوی و شماری از مفاهیم پایه‌ای آن در بررسی آثار ادبی و هنری و دست‌آوردهای این کاربرد پی می‌برد، و هم به‌ویژه فرصت و امکان آشنا شدن با چهره دیگری از فروید روان‌کاو و فرزانه و دانشور را به دست می‌آورد. منظور آن چهره ادیب و ناقد، هنرپژوه و هنرمندشناسی است که تا کنون بر بسیاری از فارسی‌زبانان (و گاه بر برخی باخترزمینیان نیز) پوشیده مانده است. نگارنده امیدوار است تا، با فراهم آوردن فرصت و امکان این چنین آشنایی و شناختی، تصویر نادرست و ناکامل و اغلب گمراه‌کننده‌ای که از فروید و روان‌کاوی او در ذهن و مخیله برخی نقش بسته است جای خود را به تصویری راست‌تر، بخردانه‌تر، و واقع‌بینانه‌تر بسپارد.

گفتنی است که در تألیفات یگانگانه نقد‌ها و نظرات فروید در دو زمینه ادبیات و هنر در موارد بسیار جدا از یکدیگر مورد توجه واقع شده است. به این معنا که ناقدان و مفسران فروید در تألیفاتی مستقل به معرفی و یا بررسی نقدهای او در زمینه داستان و نمایشنامه بسنده کرده‌اند، و در تألیفاتی دیگر (که اغلب جنبه کلی و غیرتخصصی دارند و از هر دری نیز سخن می‌گویند) به شمه‌ای از نظرات و داوری‌های او درباره هنر و هنرمند گریز زده‌اند و یا به گردآوری چیزی از نوشته‌های پراکنده او در این مورد اکتفا کرده‌اند. در این میان به ندرت می‌توان کارهایی یافت که در آن‌ها به تفصیل، و به‌ویژه از زاویه تحلیلی و سنجشی و انتقادی، هردو مورد ادبی و هنری یک‌جا مورد درنگ و بررسی قرار گرفته شده باشد. این درحالی است که در دیدگاه کلی فروید ادبیات و هنر، به اعتبار پیوستگی‌شان به عوامل یکسانی مشابه و دارابودن کارکردهای روان‌شناختی همسان، از یکدیگر جداناپذیرند، و بنابراین درنظر گرفتن یکی از این دو زمینه مستلزم مد نظر قراردادن دیگری است. با آگاهی از وجود این چنین ضرورتی بوده است که من در دفتر حاضر به معرفی و بررسی نقدهای تحلیلی فروید در هردو زمینه ادبی و هنری رو آورده‌ام، در مواردی که لازم دیده‌ام به تبارشناسی و پی‌جویی آرا و داوری‌های او در این زمینه‌ها پرداخته‌ام، و با مطالعه آثار خرد و کلان او و تألیفات برخی مفسران وی کوشیده‌ام تا یک تصویر نسبتاً جامع و بامعنا از چگونگی برخورد روان‌کاوی با ادبیات و هنر به دست آورم و پیش روی خواننده گذارم. در نظر گرفتن توانم ادبیات و هنر در بخش پایانی کتاب نیز که به «ادبیات و هنر پس از فروید» اختصاص داده‌ام مراعات شده است.

در توضیح‌ها و تفسیرهایی که من درباره چگونگی بررسی‌ها و آرا و داوری‌های فروید و دنبال‌کنندگان راه و روش او در دو زمینه ادبیات و هنر به دست داده‌ام نظام روان‌کاوی او و ابعاد کیفی و نظری، اندیشمندانه، و به‌ویژه تفسیرگرایی این نظام پایه کار و پشتوانه ملاحظات و

تأملات مرا را تشکیل داده است. یادآور می‌شوم که پژوهش‌گری‌های روان‌کاوانه به‌جا و سنجیده در حوزه ادبیات و هنر و غیره از روزگار فروید تا امروز بدون پیوستگی و وابستگی درست و سازوار به دبستان روان‌کاوی فروید (به‌عنوان یک اصل و پایه و تکیه‌گاه نظری و روش‌شناختی) نمی‌توانند از موجودیت بخردانه، جایگاه معنایی و منطقی مناسب و مطمئن، و بُرد مؤثر و کارساز برخوردار باشند. اشکال نواخته روان‌کاوی نیز، مانند «روان‌کاوی نو فرویدی»^(۱) و یا «روان‌کاوی پس‌فرویدی»^(۲) (از ملانی کلاین)^(۳) و اتورانک گرفته تا دونالد وینیکات^(۴) و ژاک لاکان^(۵) و دیگران از این امر مستثنی نیستند. وجود ضروری این پیوستگی و وابستگی را در آیینۀ گفتارهای بخش بالینی کتاب، که به مناسبات میان روان‌کاوی و ادبیات و هنر در دوران پس‌از فروید می‌پردازد، به‌آسانی می‌شود دید و دریافت.

در این دفتر کوشش من همواره براین بوده است تا، در عین بهره‌گیری از مقاله‌ها و رساله‌ها و کتاب‌های فنی و تخصصی فروید، نامه‌هایی را نیز که میان او و برخی دوستان و همکارانش رد و بدل شده‌اند مد نظر قرار دهم. بسیاری از این نامه‌ها دربرگیرنده نکات و اشارات مهم و باریک و بسیار آموزنده‌ای هستند که مکمل نظرات ابراز شده در آثار کارشناسانۀ فروید می‌باشند، و در نتیجه ما را به شناخت بیش‌تر و بهتر نظریه و دانش روان‌کاوی از جمله در ارتباط با دنیای ادبیات و هنر می‌رسانند. پاره‌ای از این نامه‌ها نیز گزارش‌های ارزشمندی از گوشه‌های زشت و زیبای زندگانی خصوصی و شخصیت بسیار پنهان و تودرتوی خود فروید در دسترس ما می‌گذارند؛ زندگانی و شخصیتی که موضوع درک و خودکاوی این «پدر روان‌کاوی» واقع شده بوده است، و نیز در زایش و نشو و نمای شمار درخور توجهی از مفاهیم و نظرات روان‌کاوانه او نقشی بسیار مؤثر و سرنوشت‌ساز داشته است.

کتاب دارای شش بخش است. پنج بخش آن پیرامون چگونگی نگاه فروید و روان‌کاوی او بر ادبیات (داستان و شعر) و هنر (نمایشنامه و هنر دیداری و تجسمی) دور می‌زند، و بخش ششم به بررسی و معرفی چگونگی مناسبات میان روان‌کاوی و ادبیات و هنر در دوره پس‌از فروید می‌پردازد. درباره هریک از این بخش‌ها نکاتی را بایسته یادآوری می‌دانم:

بخش نخست (کلیات) در حکم پیش‌درآمدی است برگفتارهای اصلی این دفتر که از بخش دوم تا بخش ششم دنبال می‌شوند. این بخش به‌گونه فشرده به چگونگی جایگاه و اهمیت ادبیات و هنر در دیدگاه فروید و عرصه روان‌کاوی کاربردی او، و همچنین به رویداشت متقابل فروید و

1. Neo-Freudian Psychoanalysis, Psychanalyse néo-freudienne
 2. Post-Freudian psychoanalysis, Psychanalyse post-freudienne
 3. Melanie Klein (1882-1960)
 4. Donald Woods Winnicott (1896-1971)
 5. Jacques Lacan (1901-1981)

برخی پدیدآوران آثار ادبی و هنری که با او هم‌دوره بوده‌اند می‌پردازد. در همین جا دست‌آوردهای مابعدروان‌شناسانه یعنی نظری و اندیشمندانه درنگ و تأمل فروید در ادبیات و هنر یادآوری شده است. فصلی از این بخش نیز به چگونگی نگاه فروید و روان‌کاوی او بر شخصیت هنرمند و نیز به چگونگی برداشت خاص برخی ناقدان از روان‌کاوی هنر می‌پردازد. گنجاندن چنین فصلی در این بخش از کتاب ضروری بوده است. زیرا خواننده پیش از ورود به گفتارهای اصلی به چند مورد از پیش‌دآوری‌ها و نظرات سست‌مایه و ناسنجیده پی می‌برد که بعضی ناقدان همانند عامه مردم، آن‌هم اغلب از روی ناآگاهی و کم‌دانشی، درباره چگونگی نگاه فروید بر شخصیت روانی هنرمند ابراز داشته‌اند. فصل آخر این بخش به معرفی و توضیح بیست واژه و مفهوم فنی اختصاص داده شده است که متعلق به ادبیات روان‌کاوی هستند. این بیست واژه و مفهوم، علاوه بر متمایل بودنشان به زمینه‌های فنی و عملی و بالینی، در آن زمینه از روان‌کاوی کاربردی که خاص آثار ادبی و هنری است کاربرد فراوان دارند.

بخش دوم خاص جستارها و بررسی‌هایی است که فروید در چند اثر داستانی برجسته داشته است. در این بخش برای روشن شدن هرچه بیشتر موضوع‌های مورد گفت‌وگو و زمینه‌ها و پیش‌زمینه‌های آن‌ها فشرده‌ای از اثر مورد بررسی و چکیده‌ای از سرگذشت نویسنده آن اثر را آورده‌ام. این امر در بخش‌ها و فرگردهای دیگری از کتاب نیز در صورت لزوم صورت گرفته است.

بخش سوم چگونگی رویکرد کلی فروید را به جهان خیال‌انگیز شعر و شاعری و منظور اصلی او را از این رویکرد (که ازجمله تأیید نمودن برخی نظرات روان‌کاوانه و مابعدروان‌شناختی است) مورد بررسی قرار می‌دهد. درباره این بخش از کتاب نکتهای بایسته یادآوری است: این بخش با فصلی فشرده آغاز می‌شود که موضوع آن خیال‌پروری هنرمندانه، کارکرد همزمان اثرآفرین و روان‌شناختی آن است. البته اشکالِ نوسرشت و خلاقه خیال‌پروری چیزی است که شامل دنیای داستان‌نویسی، نمایشنامه‌پردازی، و هنرهای نمایشی و تجسمی هم می‌شود، و من در فصل مورد بحث چگونگی جایگاه و کارکرد خیال‌پروری را در فرهنگ و ادب ایرانی نیز یادآور شده‌ام. دلیل جای‌دادن این فصل در سرآغاز بخش سوم دو چیز بوده است: یکی این که خیال‌پروری جان‌مایه و اساسی‌ترین شرط وجودی شعر یا «کلام خیال‌انگیز» و فعالیت تصویرپردازی است. دو دیگر این که فروید، به‌هنگامی که از خیال‌پروری و تبارشناسی و پیش‌زمینه‌های تکوینی آن سخن می‌گوید، و یا به کارکردهای نفسانی و روان‌شناسانه آن می‌اندیشد، در موارد بسیار به شاعران و شعر آنان گریز می‌زند. رویداشت پیوسته او به دنیای خیال‌انگیز شعر به‌اندازه‌ای است که، در مثال، به‌هنگامی که او به ویلیام شکسپیر و هاملت و مکبث و ژول سزار او می‌پردازد بارها از «شکسپیر شاعر» نام می‌برد تا از شکسپیر نمایشنامه‌نویس و داستان‌سرا و غیره. به‌همین ترتیب آن‌گاه که او به تأثیرگذاری عاطفی و انفعالی هنرهای نمایشی و تجسمی بر تماشاگر می‌اندیشد، از «تأثیرگذاری شاعرانه»ی این هنرها و یا «تأثیرپذیری شاعرانه» از آن‌ها دم می‌زند. با توجه به

این موارد بامعنا بهتر آن دیده‌ام که فصل مربوط به خیال‌پروری را، آن‌هم به‌عنوان یک پیش‌درآمد، در آن بخش از کتاب بیاورم که خاص چگونگی رویداشت فروید و روان‌کاوی او به جهان شعر و شاعری است.

بخش چهارم به بررسی رویداشت فروید به دنیای هنر نمایشی و نقدهای او بر پنج نمایشنامه از شکسپیر و یک نمایشنامه از ایسن اختصاص دارد. گفتنی است که تجربه‌اندوزی مستمر فروید در سطوح بالینی و روان‌درمانی، و نیز تجربه‌ها و آزمون‌های تعلیمی و آموزشی او در کودکی و نوجوانی (نظیر تماس رودهنگام او با آثار ژول سزار و نمایشنامه‌های شکسپیر، و اجرای نقش برخی از شخصیت‌های این آثار توسط او در دوره نوجوانی)، در روی آوردن او به هنر نمایشی و نقد نمایشنامه سهمی مؤثر داشته است. از این‌رو این بخش از کتاب را با فصلی (به‌عنوان پیش‌درآمد) آغاز کرده‌ام که به «سلوک فروید از تجربه بالینی و روان‌درمانه تا نقد هنر نمایشی» می‌پردازد.

بخش پنجم مربوط به چگونگی ملاقات فروید با هنر دیداری و تجسمی (نقاشی و پیکره) است. در این بخش، در پرتو مطالعه بررسی‌های فروید در آثار هنرمندانی چون لئونارد داوینچی و میکل‌آنژ، از اهمیت نقش مهم و کارساز می‌توان آگاه شد که برخی خصوصیات عاطفی و مسائل هویتی شخص خود فروید در شروع و ادامه این بررسی‌ها بازی کرده است. از این قرار که وجود یک‌نوع احساس هم‌هویتی و هم‌جوشی از جانب فروید نسبت به لئونارد داوینچی او را با جدیت و پشتکار به مطالعه زندگانی خصوصی و چند اثر نقاشی این هنرمند برانگیخته است، و نیز یهودتباری او پیکره موسی اثر میکل‌آنژ را در مرکز توجه وی درآورده است. از این‌رو لازم دیده‌ام تا در این بخش از کتاب بندی را به «سرگذشت فروید و سرگذشت لئونارد داوینچی» اختصاص دهم، و نیز در پی معرفی نقد فروید بر پیکره موسی به انگیزه توأمان خودآگاه و ناخودآگاه او در جستار و شناخت چیز بیش‌تری از هویت خصوصی و قومی‌اش اشاره کنم.

سرانجام بخش ششم، با عنوان «روان‌کاوی و ادبیات و هنر پس از فروید»، به چند مورد مهم از جستارها و بررسی‌هایی می‌پردازد که پس از فروید، ولی زیر تاثیر مفاهیم و نظام روان‌کاوی او، در قلمرو داستان و شعر و نمایشنامه صورت گرفته‌اند. نیز در این بخش چهار مورد مهم و نمونه‌وار از نظریه‌های هنر و هنرمندشناسانه متأثر از روان‌کاوی مورد بحث و بررسی قرار گرفته‌اند. این نظریه‌ها به‌ترتیب توسط اتو رانک، ژاک لاکان، ژاک دریدا^(۱) و ژان فرانسوا لیوتار^(۲) عرضه شده‌اند، و بنابراین تا دوران هنر «پیشرو» و «پس‌نوگرا» («پست‌مدرن») را زیر پوشش خود می‌گیرند. از این میان نظریه‌های هنرشناسانه دانشورانی چون دریدا و لیوتار، درعین بارورشدن از مفاهیم بنیانی روان‌کاوی فروید، به فضای نقد و اندیشه «پس‌نوگرا» تعلق می‌گیرند، و از این رهگذر نظریه و دانش روان‌کاوی نیز پویایی مستمر و خصوصیت پیشرو خود را

1. Jacques Derrida (1930-2004)

2. Jean-François Lyotard (1924-1998)

هرچه بیش‌تر به اثبات می‌رساند. تمامی فصل آخر این بخش را به متن و نوشتاراندیشی ناقد و فیلسوف فرانسوی ژاک دریدا و نظریه تحول‌برانگیز او درباره «ساخت‌شکنی»^(۱) و «تفاوت»^(۲) اختصاص داده‌ام؛ چرا که این اندیشمند در نحوه کند و کاو در متن و نوشتار و دستیابی به تار و پود درون‌متنی، چونان در مورد بازاندیشی و نقد هنر معاصر، سخت متأثر از روان‌کاوی فروید بوده است، و این اما واقعیتی است که مورد توجه برخی ناقدان و تحلیل‌گران آثار و اندیشه او قرار نگرفته است. نیز اهمیت روزافزون نظرات دریدا درباره «ساخت» و «تفاوت» و «متن» و «حاشیه» و غیره سرآوار یک عطف توجه ویژه در این دفتر بوده است، نظرانی که امروزه، به‌رغم برخی جنبه‌های قابل بحث و مسأله‌انگیزشان، در عرصه مطالعات و گفت‌وگوهای فلسفی، زبان‌شناختی، ادبی و هنرشناسانه حضور بیش‌ازپیش برجسته دارند.

کتاب با فرگردی کوتاه با عنوان «سرگذشت‌ها» به پایان می‌رسد. در این فرگرد به معرفی چند پژوهشگر، نویسنده و شاعر برجسته پرداخته‌ام که در جای‌جای آثار فروید، و در کنار چهره‌های درخشان و نام‌آور دیگری چون شکسپیر، گوته، داستایوفسکی، رومن رولان و غیره، در مرکز توجه او جای گرفته‌اند. برخی از اینان با فرهنگ و ادبیات ایرانی آشنایی بسنده داشته‌اند، و از نخستین مترجمان آثار بزرگانی چون بودوسی، مولوی، سعدی، و حافظ به زبان آلمانی بوده‌اند. با این‌همه این دسته از فرزندگان، با آن‌که آثاری ارجمند از خود برجا نهاده‌اند، در ایران چهره‌های شناخته شده‌ای نبوده‌اند و نیستند. از این رو صفحاتی چند از پایان کتاب را به اینان اختصاص داده‌ام، به‌ویژه این‌که فروید روان‌کاو خواننده مشتاق آثارشان بوده است و، به‌منظور روشن‌نگری‌های بیش‌تر درباره مفاهیم و آرا و نظرات خویش، دل‌آگاهی و تیزهوشی روان‌شناسانه آنان را به یاری طلبیده است.

منابع اصلی کتاب آثار پایه‌ای (آثار فروید) و تألیفاتی هستند که به دو زبان انگلیسی و فرانسوی منتشر شده‌اند. از این میان برگردان مجموعه آثار فروید به زبان انگلیسی به‌مراتب بیش از برگردان‌های فرانسوی‌زبان این آثار مورد توجه و بهره‌گیری من بوده است. دلیل آن یکی اعتبار این مجموعه و همخوانی مطلوب و قابل قبول متن‌های آن با متن‌های اصل (آثار فروید به زبان آلمانی) است؛ و دیگر وجود یادداشت‌های بسیار ارزشمندی است که مترجمان به هریک از مجلدات آن افزوده‌اند، مترجمانی که از کارشناسان ورزیده روان‌کاوی فروید نیز بوده‌اند. همانند این یادداشت‌ها حتی در مجموعه آثار آلمانی‌زبان فروید به چشم نمی‌خورد! درباره اعتبار مجموعه انگلیسی‌زبان مورد نظر یادآور می‌شوم که برگردان بخش بزرگی از آن در زمان خود فروید و با نظر تأیید او صورت گرفته است، و بخش‌هایی از آن نیز با نظارت دختر صاحب‌نظر او، آنا فروید، اداره و منتشر شده است. حال آن‌که برگردان‌های آثار فروید به زبان فرانسوی، که اغلب

به گونه نامنظم و پراکنده و نیز با تأخیر فراوان نسبت به زمان انتشار آن‌ها در آلمان و یا انگلستان و آمریکا صورت گرفته است، اغلب آشفته و ناکامل و محل مجادله و خرده‌گیری بوده است. یکی از اشکالات بزرگ برگردان‌های فرانسوی، افزون بر آشفتنی و نارسایی زمینه کلی متن‌ها، ترجمه نادرست شماری از واژگان و مفاهیم فنی فروید به زبان فرانسوی است، مانند ترجمه واژه آلمانی Trieb (سابقه) به Instinct (غریزه). گفتنی است که شماری از این برابرگزارهای ناراست به واژه‌شناسی روان‌کاوی خاص ژاک لاکان در فرانسه و نوشته‌های پیروان او راه یافته است، و به بدنه نظام واژگانی و مفهومی این «روان‌کاوی فرانسوی» از همان بدو پیدایش‌اش گزند و زیان رسانیده است. درمثال واژه آلمانی Wunsch که برابر با واژه انگلیسی Wish است و به معنای «آرزومندی» (در معنای نسبتاً گسترده کلمه) می‌باشد با واژه فرانسوی Désir که به معنای خواست و تمنای اغلب هوس‌ناک است برابرگزاری شده است. حال آن‌که برگردان و برابر دقیق و درست Wunsch واژه فرانسوی Souhait است. براین اساس، در واژه‌شناسی لاکان و به‌ویژه در نوشتار مؤلفان پیرو او واژه Désir به غلط به جای واژه Souhait نشسته است، و مهم‌تر این‌که در حکم یک مفهوم بنیانی آن‌هم با کاربرد همیشگی و مکرر درآمده است! مورد دیگری را که می‌توان مثال آورد اصطلاح فنی Zwangsneurose به معنای «نوروز اجبار» (اختلال روانی-عصبی اجبار) است. این اصطلاح آلمانی در نخستین برگردان‌های آثار فروید به زبان فرانسوی به غلط به Névrose obsessionnelle به معنای «اختلال وسواسی» ترجمه شده است (اصطلاح انگلیسی Obsessional neurosis نیز در مواردی به نادرست به عنوان برابر همین واژه آلمانی گرفته شده است)، حال آن‌که برگردان و برابر فرانسوی درست آن Névrose de containte (نوروز اجبار) می‌باشد. این برگردان و برابر نادرست نیز در متن‌ها و گفتارهای مربوط به روان‌کاوی لاکان فراوان به چشم می‌خورد. در توضیح بیش‌تر این برابرگزاری نادرست باید افزود که اصطلاح «نوروز اجبار» از زمینه مفهومی و کاربردی گسترده برخوردار است، و شامل گرایش‌ها و رفتارها، اندیشه‌ها و احساس‌ها، و تصورات و توهمات اجباری متنوع می‌شود، و در این میانه «اختلال وسواس» (آن‌هم در آن معنای محدودی که مترجمان فرانسوی دریافت‌اند) چیزی جز یکی از این موارد چندگانه نیست. تنها از سال ۱۹۸۵ به این سو (یعنی ۴۶ سال پس از مرگ فروید و حدود ۵ سال پس از مرگ لاکان) است که در فرانسه تبی چند از کارشناسان دبستان فروید به خود می‌آیند، به بازنگری در برگردان‌های فرانسوی زبان نوشته‌های او می‌پردازند، برگردان‌های تازه‌تری به آن‌ها می‌افزایند، و به پیروی از چاپ انگلیسی زبان مجموعه آثار فروید به انتشار تدریجی «آثار جامع فروید» دست می‌زنند. گفتنی است که این برگردان‌های تازه‌تر و دقیق‌تر، از آن‌جا که خواه‌ناخواه گوشه‌هایی از نظام واژگانی و مفهومی روان‌کاوی ژاک لاکان را به زیر پرسش می‌برد، با ناخرسندی و واکنش منفی پیروان و دل‌باختگان این «روان‌کاوی فرانسوی» مواجه شده است.

باری، با توجه به دقت و اعتبار برگردان مجموعه آثار فروید به زبان انگلیسی من در تدوین و

پرداخت کتاب حاضر، به موازات بهره‌گیری از برخی برگردان‌های فرانسوی‌زبان تازه‌تر، بیش از هرچیز متون آن مجموعه وزین را در نظر داشته‌ام.

چند یادآوری دیگر

۱. در متن کتاب شماره‌هایی که به صورت ریز بین دو کمانک ( ) آمده‌اند به پانویس هر صفحه برمی‌گردند، و شماره‌های ریزی که بدون کمانک هستند به بخش مراجع و یادداشت‌ها (در پایان هر بخش) بازگرد می‌دهند.

۲. در بخش «مراجع و یادداشت‌ها»ی هر فصل و نیز در بخش «منابع کتاب»، تاریخی که میان دو کمانک در برابر نام نویسنده یا مؤلف آمده است سال تدوین کتاب، رساله و مقاله و یا نشر آن برای نخستین بار است، و تاریخی که در پاره‌ای موارد در پایان ذکر یک مرجع آمده است زمان چاپ و نشر تازه‌تر همان مرجع می‌باشد.

۳. برابره‌های آلمانی‌زبان، انگلیسی‌زبان، و فرانسوی‌زبان واژگان و اصطلاحات فنی فروید در پانویس صفحه‌های مربوطه آمده است. در پانویس‌ها به‌هنگامی که نگارش یک واژه یا اصطلاح واحد در هر دو زبان انگلیسی و فرانسوی کاملاً همسان بوده است (مانند Sublime, Projection, Identification, Fixation, Inhibition, Sublimation, و غیره) از بازنویسی آن خودداری شده است.

۴. در پانویس‌ها، عباراتی که با حروف کج آمده است عنوان کتاب یا رساله است. این کج‌نگاری در دو بخش «مراجع و یادداشت‌ها» و «منابع کتاب» نیز رعایت شده است.

۵. در هر دو بخش «مراجع و یادداشت‌ها» و «منابع کتاب»، عنوان Standard Edition (چاپ استاندارد) به مجموعه آثار فروید به زبان انگلیسی برمی‌گردد:

The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, ed. by James Strachey, 24 vol., London, Hogarth Press, 1953-1966.

در تألیفات بیگانه عنوان اختصاری Standard Edition گاه به صورت حرف S.E. نیز آمده است، ولی من برای پرهیز از سردرگمی همان عنوان اختصاری Standard Edition را به کار برده‌ام.

۶. منظور از دو حرف اختصاری «اچ دی» (H. D.) در «مراجع و یادداشت‌ها»ی بخش نخست و نیز در بخش منابع کتاب، شاعربانوی آمریکایی هیلدا دولیتل (Hilda Doolittle) است. نام این شاعربانو به روی جلد برخی از آثار منتشر شده‌اش، و نیز به روی جلد اغلب تألیفاتی که درباره‌ی سرگذشت و شعر او به چاپ رسیده‌اند، به صورت این دو حرف اختصاری آمده است.

سپاس‌گزاری

از دست‌اندرکاران «مؤسسه فرهنگی- پژوهشی چاپ و نشر نظر» به‌ویژه از مدیر ارجمند این مؤسسه آقای محمود رضا بهمن‌پور سپاس‌گزارم که در این قحط‌سال ارزش‌های فرهنگی و اندیشه پویا و وارسته در چاپ و پخش دفتر حاضر همت نهاده‌اند. همچنین از دوست فاضل، پژوهشگر و مردم‌شناس آقای عطا آیتی، که آشنایی من با ناشر مرهون مراحم ایشان بوده است، صمیمانه تشکر می‌کنم.

دکتر علی شریعت کاشانی

شهریور ۱۳۹۰